

Inson Huquqlari Va Xalqaro Huquq Ijodkorligi

Yusupov Rasuljon Malikovich

t.f.n., Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti "Gumanitar fanlar" kafedrası dotsenti

Mamadaliev Jaxongir Shoxruxbek o'g'li

Dorivor o'simliklar yetishtirish texnologiyasi yo'nalishi 1 kurs magistranti

Annotatsiya: Maqolada inson biologik tuzilishi, ijtimoiy ongda inson huquqlarining vujudga kelishi, oilani tashkil qilish mexanizmi, "Inson huquqlari umumjahon deklarasiyasi", onalik va bolalik, "Inson" tushunchasi yaqindagina yuridik fanlarga kiritilgan, nazorat instituti xalqaro huquqda yangi hodisa bo'lib, uning tashkil topish jarayoni yoritilgan.

Kalit so'zlari: inson, huquq, ong, ijtimoiy, patriarxat, matriarxat, jamiyat, oila, ota, ona, go'dak, bola, deklarasiya, yuridik, fuqaro, shaxs, erkinlik.

Mavjudodlar sirasida inson biologik tuzilishi jixatida o'z mavqeyi va harakteri nuqtayi nazardan ongli mavjudod sfatida ajralib turadi, bu ajralib turishida ijtimoiy ong alohida o'rin egallaydi.

Ijtimoiy ongda inson huquqlarining vujudga kelishi, va shakillanishi, ularning ro'yobga chiqarishga erishilishi—aslida insoniyat tadrijiy rivojlanish jarayoni va avvalo odamlarning jamiyatdagi o'zaro munosabatlaridir. Patriarxat jamiyatda oilada ota xukumronlik qilgan bo'lsada, oila a'zolarining huquqiy vakolat va imtiyozlarsiz oila mavjud bo'la olmagan. Matriarxat davridayoq ayol va erkaklar o'zlaridan nasl qoldirishlari uchun juft bo'lib yashash orqali huquq va majburiyatga ega bo'lish kerakligini tabiatning o'zi isbotlab berdi[1].

Patriarxat davriga kelib, endi nafaqat biologik, balki ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy ehtiyojlar jamiyatning asosiy bo'g'ini bo'lgan oilani takomillashishiga olib keladi. Oilani tashkil qilish mexanizmining rivojlanishda asosiy o'rin oila a'zolarining o'zaro huquq va majburiyatlariga tegishli bo'lgan.

Oila a'zolarining o'zaro xatti harakatining murakkab mexanizmi bo'lgan oila a'zolarining o'zaro huquq va majburiyatlarini o'rganish, avesto davri oilasining mazmun mohiyatini ochib berishda muhim rol o'ynaydi. [2]

Oilada ota onalarning bolalarni himoya qilishga majburiyligi, hozirda ham eng dolzarib muammolardan biri bo'lib, dunyoning ko'plab mamlakatlarining qonunchiligida o'z tasdig'ini topgan.

"Bolalar sog'lig'ini himoyalash va ularning o'sishini ta'minlash" haqidagi 1990 yil 30 sentyabrda qabul qilingan Umumjahon Deklarasiyaning 18 moddasida: "Jamiyatning barcha muassasalari, ota ona va boshqa vasiylarning bolalarini oila sharoitida boqish va ularga g'amxo'rlik ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan urinishlarni hurmat qilishlari va qo'llab quvvatlashlari zarur" deyiladi. "Inson huquqlari umumjahon deklarasiyasi"ning 25 moddasining birinchi qismida "Har bir inson o'zining hamda oilasining salomatlik va farovonligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan turmush darajasiga ega bo'lish, jumladan kiyim kechak, oziq ovqat, tibbiy xizmat va zarur ijtimoiy xizmatga ega bo'lishga hamda ishsizlik, kassalik, nogironlik, bevalik, qarilik yoki unga bog'liq bo'lmagan sharoitlarga ko'ra tirikchilik uchun mablag' bo'lmay qolgan boshqa hollarda ta'minlanish huquqiga ega". "Inson huquqlari umumjahon deklarasiyasi"ning 25

moddasining ikkinchi qismida.” Onalik va bolalik alohida g’amxo’rlik yordam beradi. Barcha bolalar, nikohda yoki nikohdan tashqarida tug’ilishdan qati nazar, bir xil ijtimoiy himoyadan foydalanishi kerak”[3], — deyiladi.

“Inson” tushunchasi yaqindagina yuridik fanlarga kiritilgan bo’lib, u aynan inson huquqlarini ham milliy, ham xalqaro darajada tan olinishi bilan bog’liqdir. “Bizning fikrimizcha, — deydi professor A. X. Saidov, — “umum e’tirof etilgan inson huquqlari” atamasi xalqaro hujjatlar ahamiyatini “xalqaro standartlar” atamasidan kam bo’lmagan darajada aks ettiradi”, chunki ular davlatlararo darajada ishlab chiqiladi, davlatlararo hamkorlikni tartibga solishga mo’ljallanadi, o’z yurisdiksiyasi doirasida inson huquqlariga hurmatni ta’minlab bera olmaydigan ahvolda qolgan, o’z xalqi va xalqaro hamjamiyat oldida inson huquqlariga rioya etish yuzasidan javobgarlikka tortiluvchi davlatga nisbatan yo’naltiriladi”.[4]

Insonlarni birlashtirgan jamiyat ishlab chiqarish va moddiy boyliklarni taqsimlash jarayonida, shuningdek siyosiy, madaniy va ijtimoiy borliqning boshqa sohalarida ishtirok etuvchi turli aloqalar tizimida joylashgan muayyan kishilardan tashkil topadi. Yuridik adabiyotlar va qonunchilikda inson haqida gapira turib, shaxs, fuqarolar, sub’ekt kabi atamalar ham ishlatiladi. Inson ijtimoiy aloqalardan tashqari olingan, ya’ni tirik mavjudot, insoniyat naslining vakili sifatida qaralishi mumkin.

“Inson” tushunchasi insoniyat naslining biologik mohiyatini ifodalaydi, uning qobiliyati ongli faoliyat yuritishdir. Shaxs tushunchasi insonning ijtimoiy mohiyatini ifodalaydi, uning qobiliyati boshqa kishilar bilan ko’p sonli ijtimoiy aloqalarga kirishishdir. Fuqaro — bu uning davlat bilan munosabatlaridan olingan insondir, ya’ni ma’lum huquqiy maqomga ega bo’lgan shaxs. O’zining kelib chiqishi jihatidan, tabiat ijodidir, shaxs — bu jamiyat samarasidir, fuqaro — davlatning taraqqiyot bosqichlarida yuzaga keluvchi mahsulidir. Inson, shaxs, fuqaro tushunchalari individning turli jihatlarini aks ettiradi: birinchi — moddiy (biologik) negiz, ikkinchi — ijtimoiy sifatlari, uchinchi — davlat — tashkiliy jamiyatdagi shaxs maqomi. Ushbu atamalarning umum ma’naviy mazmuni turlicha bo’lsada, insonga, huquqiy maqomga ega bo’lgan jamiyat a’zosiga nisbatan ularni sinonimda qo’llash kam uchraydigan holat emas. Albatta, bunda e’tiborga olish lozimki, har qanday shaxs ham u yoki bu davlatning fuqarosi emas, “shaxs” yoki “sub’ekt” atamalari nafaqat insonga nisbatan, balki huquqiy munosabatlarning boshqa sub’ektlariga nisbatan ham qo’llaniladi. Go’dak, ruhiy xasta odam, aqli zaif kishi to’laqonli shaxs hisoblanmaydi. Huquq fuqaroning shaxsiy xislatlarini muomalaga layoqatlilikning quyidagi toifalariga bo’ladi: to’liq, noto’liq va qisman, shuningdek, aqli raso va aqli norasolik toifalariga ajratadi. Individning biologik va ijtimoiy huquqiy xislatlarining o’zaro aloqasi shakl shubhasizdir: biologik xislat shaxsning moddiy asosida yuzaga chiqsa, ijtimoiy xislat uning huquqiy maqomini shakllantiradi. Insoniy, ijtimoiy va huquqiy xislatlar o’rtasida to’g’ridan to’g’ri va shu bilan bir qatorda uning aksi bo’lgan, teskari munosabat ham mavjuddir. Eng ko’p tarqalgan ta’riflardan biriga ko’ra, inson huquqlari — insonga o’zini inson sifatida namoyon qilishi, moddiy, ijtimoiy va boshqa ne’matlardan foydalanishi uchun taqdim etilgan ijtimoiy va yuridik imkoniyatdir. Ushbu ijtimoiy va yuridik imkoniyatlar davlat va jamiyat hayotining ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sharoitlari va davrning ma’lum tarixiy xususiyatlari bilan yuzaga keladi. Aynan, shuning uchun ham inson huquqlari taraqqiyoti haqida turli tarixiy davrlarda va inson huquqlari xalqaro standartlari mavjudligi nuqtai nazaridan turli sivilizasiyalarda va turli mamlakatlarda inson huquqlarini amalga oshirish shakllari haqida gapirish mumkin. Ushbu ta’rifni tavsiflashda quyidagi o’ziga xos xususiyatlarni e’tiborga olish lozim: birinchidan, “inson huquqlari” tushunchasi insonning yuridik va ijtimoiy imkoniyatlari orqali ochib beriladi. Ushbu ta’rifda inson huquqlari — insonning jamiyatdagi real erkinliklari darajasini, ya’ni u jamiyatda nimani amalga oshirishi mumkinligini aks ettiruvchi mezondir; ikkinchidan, ushbu imkoniyatlar insonga bu dunyoda o’z oldiga qo’yan maqsadlarini amalga oshirish imkonini beradi. Misol uchun, nega erkinlik, sha’n, qadr-qimmat, tenglik eng zaruriy qadriyatlar hisoblanadi va qonun bilan muhofaza qilinadi; uchinchidan, inson huquqlarini har doim aniq va har bir davlatda amalga oshirishning o’ziga xos xususiyati mavjud, bu har bir davlatning ijtimoiy iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga bog’liq. Inson huquqlarining ushbu ta’rifi

uni qonun bilan bog'laydi, ya'ni inson huquqlari ma'lum erkinlik choralari (ko'lami) ni ifodalaydi, inson huquqlari ma'lum xulqatvor, kabi qonun bilan aloqador va davlat tomonidan belgilanadi. Shu tariqa, ta'kidlash mumkinki, inson huquqlari xuddi individ va shaxs huquqlari kabi jamiyatda huquq va majburiyatlar egasi kabi to'g'ri talqin qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Birinchi marta inson huquqlariga oid paktlarda individ bevosita xalqaro nazorat qiluvchi organlar tomonidan ruxsat etiladigan huquqlarini himoya qiladigan va xalqaro huquq va majburiyatlarga egaligi belgilandi. Inson huquqlari bo'yicha paktlarning muhim yutuqlaridan biri mazkur hujjat orqali davlatlarning shu qoida bo'yicha o'z zimmasiga olgan majburiyatlarini bajarilishini nazorat qiluvchi muassasalarning tashkil qilinishi bo'ldi. "Uning tashkil qilinishi va faoliyat olib borishi mazkur o'tgan asrning ikkinchi yarmida inson huquqlarini xalqaro miqyosda tartibga solishda sezilarli yutuqlardan biri bo'ldi". Nazorat instituti xalqaro huquqda yangi hodisa bo'lib, uning tashkil topish jarayoni bir qator davlatlar tomonidan katta qarshilikka uchradi. Muammo shunda ediki, "nazorat" tushunchasi, ushbu nazorat ob'ekti hisoblanuvchi u yoki bu majburiyatning bajarilish jarayonidagi elementlarining ta'sirini o'z ichiga olardi. Boshqacha aytganda, nazorat ijro jarayonida o'zining u yoki bu darajadagi aralashuvini keltirib chiqaradi. Davlatlar xalqaro munosabatlarga kirishar ekan, o'zlarining ichki ishlaridagi suverenitetini saqlaydi, xalqaro organlarning nazorati esa ularning ichki ishiga aralashuvi, deb hisoblanardi. Biroq, xalqaro munosabatlarning o'ziga xosligi va inson huquqlarining katta ahamiyati xalqaro hamjamiyatning ushbu masalada muvozanatga kelishishiga va davlatlarning mazkur sohada o'z zimmasiga olingan majburiyatlarini o'z irodasi bilan zimmasiga olishiga, xalqaro nazorat organlari esa faqatgina inson huquqlari sohasida davlatlarga tegishli ko'maklarni berib, maslahat berishini ta'minladi. Hozirgi sharoitda xalqaro nazorat organlarining roli oshmoqda. BMT va boshqa xalqaro konvensiyaviy organlari nazorat tashkilotlarining faoliyatidagi vakolat va vazifalariga borgan sari ko'proq e'tibor qaratilmoqda.[5] Aytib o'tilganidek, xalqaro munosabatlarda zarur paytda hayotga majburiy tadbir qilish uchun xalqaro huquqning prinsip va normalarini amalga oshiruvchi davlat tizimi ustidan nazorat qiluvchi organ yo'q[6]. Shuning uchun davlatlar xalqaro nazorat mexanizmini yaratish yo'llarini nazarda tutganlar va bu zarurat insoniyat taqdiriga jiddiy xavf tug'dirganda xalqaro huquq ijodkorligini kengaytirish, xalqaro aloqalarni takomillashtirish, global muammolarning paydo bo'lishidan kelib chiqadi.

Foydalanilgan manbalar:

1. Inson huquqlari umumiy nazariyasi fanidan darslik - T., 2012.
2. Aristotel. Politika. Afiskaya politika.–M., 1997. – S. 36
3. Inson huquqlari umumjahon deklarasiyasi. Deklarasiyaning 60 yilligiga bag'ishlangan nashr 1948–2008. – B. 10.
4. Saidov A. X.. Mejdunarodnoe pravo prav cheloveka: Uchebnoe posobie / Otv.red. akad. B. N. Topornin. M., 2002. — S. 80.
5. Kartashkin V. A. Prava cheloveka v mejdunarodnom i vnutrennem prave. — M., 1995. — S. 58.
6. YR Malikovich, IS Axtamovich. FUQAROLIK JAMIYATINING IJTIMOIIY VA HUQUQIIY ASOSLARI. //Gospodarka i Innowacje//. 24, 1-4. 2022/6/2.